

İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
e-ISSN: 2147-6152
Yıl 10, Sayı 27, Temmuz 2021

Makale Adı /Article Name

Sâmî Göçlerinin, Arap Dili
Melekesinin Korunması ve Gelişmesi
Sürecindeki Etkileri*

The Influence of Semitic Migrations
on The Preservation and
Development of The Arabic Language
Faculty

Yazar/Author

Nurullah İRVEN

Arş. Gör., İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, irvennurullah@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8997-8835

Yayın Bilgisi/Article Information

Yayın Türü: Araştırma Makalesi

Gönderim Tarihi: 21.06.2021

Kabul Tarihi: 28.016.2021

Yayın Tarihi: 31.07.2021

Sayfa Aralığı: 57-82

Kaynak Gösterme/Citation

İrven, Nurullah (2021). "Sâmî Göçlerinin, Arap Dili Melekesinin Korunması ve Gelişmesi Sürecindeki Etkileri", *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 27, s. 57-82.

(Bu makale, yazar beyanına göre, TR DİZİN tarafından öngörülen "ETİK KURUL ONAYI" gerektirmemektedir.)

* Bu makale, "Nedensellik Bağlamında Arap Dili ve Belagatının Doğuşu ve Gelişimi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

ÖZ

Arap dili, çok derin geçmişe sahip, dillerdendir. Sami dil ailesinden olan Arap dili, kendi grubunun içindeki, neredeyse tüm dilsel hususiyetleri barındırmasıyla, farklı bir yere sahiptir. Cahiliye şiirlerinin söylendiği dönemde, Hicâz ve Necid bölgeleri en fasih Arapçanın kullanıldığı yerlerdi. Buralarda Yemen tarafından gelen, Kahtâni Araplar ile Arap Yarımadasının kuzeyinden gelen, Adnânî Araplar yaşamaktaydı. Adnânî ve Kahtâni Arapların kullandıkları dil, Cahiliye döneminde edebi sahada birleşmişti. Bu da Kureyş lehçesidir. Kureyş lehçesi, Arapların, diğer Arap lehçelerindeki, güzel kelime ve terkipleri, kendinde toplamasıyla adeta, anonim bir dil halini almıştı. Arap dili, Kur'an-ı Kerim'in, belagat mucizesi olarak nüzulüyle birlikte, varmış olduğu edebi zirve halinin, ulaşılmaz seviyesini yaşamıştır. Edebi yönden bu müthiş seviye, ilk olarak, Cahiliye dönemi insanında görüldüğü bilinmektedir. Arapçanın ulaştığı olduğu, bu üstün meziyetin meydana gelmesinde, bir takım faktörlerin varlığı, söz konusudur. Arap dilinin korunma ve gelişim sürecinde, coğrafi, iklimsel, jeolojik gibi bir takım etkenler öne çıkmaktadır. Yine tarihî geçmişe baktığımızda, kültürel ve sosyal hareketlerin de bu anlamda, etkilerinin olduğunu söyleyebiliriz. Sosyal hareketliliğin en önemli unsuru olarak, Sâmî kavimlerin göçlerini göstermek mümkündür. Tüm bu faktörleri, iç ve dış etkenler olarak değerlendirebiliriz. Bunların hepsini, tek platformda değerlendirmek, bu çalışmamızın hacminden çok daha fazla olabileceğinden, mevzuyu kısmen ele almayı, uygun bulduk. Bu itibarla çalışmamız, dış etken olarak değerlendirdiğimiz Sâmî göçlerinin, Arap dili melekесinin korunması ve gelişmesi sürecindeki etkilerini, ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: Sami Göçler, Sami Diller, Arap Dili Melekесi, Cahiliye Dönemi, Kureyş Lehçesi.

ABSTRACT

Arabic language have a very deep past in history. The Arabic language, which is from the Semitic language family, has a different place in its own group, with almost all linguistic features. In the Period of Ignorance poems, Hijaz and Nejd regions were the places where the most fluent Arabic was used. There were the Qahtani Arabs who came from Yemen and the Adnani Arabs who came from the north of the Arabian Peninsula. The languages used by the Adnani and Qahtani Arabs were united in the literary field during the Period of Ignorance. This is the dialect of the Quraysh. The Quraysh dialect had almost become an anonymous language with the Arabs collecting the beautiful words and combinations existing in other Arabic dialects. With the revelation of the Qur'an as a Miracle of Eloquence, the Arabic language has experienced the unattainable level of its literary peak. It is known that this great level of literature was first seen in the people of the Ignorance Period. There are a number of factors involved in the emergence of this superior virtue that Arabic has attained. In the process of preservation and development of the Arabic language, we observe leading factors such as geographical, climatic and geological ones. Again, when we look at the historical past, we can say that cultural and social movements also had an impact in this sense. It is possible to show the migration of Semitic tribes as the most important element of social mobility. We can evaluate all these factors as internal and external factors. Since evaluating all of them in a single platform may take much more space than the volume of our work, we have found it appropriate to deal with the issue partially. In this respect, our study deals with the effects of Semitic migrations, which we consider as external factors, on the preservation and development of Arabic language skills.

Keywords: Semitic Migrations, Semitic Languages, Arabic Language Talent, Period of Ignorance, Quraysh Dialect,

1. Arap Dilinin Gelişimine Etki Eden Dış Faktörler

Arap dilinin gelişiminde, belâgat melekесinin oluşum ve korunmasında birkaç etkin faktör söz konusudur. Şöyle ki; bir dilin gelişmesi, öncelikle onun korunmasıyla mümkündür. Zira dış tesirlerden muhafaza olunmazsa o dilin cevheri tahrip olur. Kendi karakterini yansıtamaz, başka kültürün aynası olmaya yüz tutar.

Uzun zaman sonra dışarıdan tesir eden yabancı kültür veya kültürlerin aynası olan bu dilin, özelliğini kendisine kabul etmek zorunda kalır. Zamanla kendi özünden ayrılan bu dil, dışarıdan etkileyen dile ya galip gelir veya ona mağlup olur ve cevheri bozulur. Galip gelse bile mağlup olan dilin cevherinden o dile, kendine ait olmayan şekillendirici etkiler kalır. Böylece yine özü zarar görmüş olur. Dolayısıyla merkezîliğin esas olduğu dil, çeşitli yönlerden korunaklı olması gerekmektedir. Yani dilin hayatiyetini saf olarak devam ettirebilmesi için toplumsal hafızada katıksız bir şekilde daima korunması ve yaşatılması gerekmektedir.

Arap dili ve kültürel melekesinin edebi sahada zirveye taşınması için öncelikle dış etkilerden korunaklı olması lazımdır. Bu durum dilin selameti için önem arz etmektedir. Zira temizlemek kirletmemekle başlar. Dolayısıyla belâğatin gelişmesinde Arap dilinin korunması, belâğî melekenin tamamlanmasındaki merhalelerden ilkidir, denilebilir.

Arap belâğî melekesinin korunmasında tedrici bir terbiyenin varlığından bahsedildiği görülmektedir. Tedrici gelişim için, Hz. İsmail'in dile ilhamen katkısı ele alınır. Yine Arap kabilelerinin dağılması bu gelişime katkısı gösterilir. Daha sonra Kureyş'in merkezi dil olması rolü gibi satır arası bazı bilgilerden bahsedilmektedir.¹ Çalışmamızda edindiğimiz intibalara göre bunun, daha geniş bir şekilde ele alınması mümkündür. Bulgularımıza göre ilk aşama, korunma sahasının teşekkülüdür. Bu ise Sami ırkların göçü ile başlamaktadır. Çünkü Arap dili, Sami dil ailesinin bir parçasıdır.² Bunun için aynı ana karakteristiği taşıması nedeniyle onun özünü oluşturan omurgasını koruması söz konusudur. Ancak bununla da kalmayıp Arap halkının yaşadığı yer olan Arabistan'ın, jeolojik, coğrafi, İklim vs. birtakım hususlarında göz ardı edilmemesi, gerektiğine de dikkatleri çekmek gerekmektedir. Bu nedenle Arap dilinin, asırlarca hangi evrelerden geçerek cahiliye döneminde ne gibi bir belâğî zirve yaşadığının incelenmesi, ayrı bir öneme haizdir.

Arap dili belâğî melekesinin doğuşu ve gelişimi sürecinde, ilk aşamada etkisinin olduğunu düşündüğümüz birtakım faktörlerin bazısı Arap dünyasının dışında cereyan ederken, bazıları da kendi dünyaları içinde gerçekleşmekteydi. İç dış etkenlerin beraberce ele alınması hususu uzun sürebileceği için biz burada dış etkenleri ele alıp, iç etkenleri başka bir çalışmada ele almayı uygun gördük.

Belâgat melekesinin teşekkülünde değerlendirmede bulunacağımız temel dış etken öncelikle Sâmî göçlerdir. Göçler neticesinde kurulan eski Sami devletler uzak faktör görülebilir. Hicâz'ın kuzey ve güneyinde teşekkül eden devletçikler ise Yakın faktör olarak görülmektedir. Zira kurulan devletler, yakın ve uzak olmalarıyla, ana merkez olan Hicâz, Necid ve Tihâme bloğunu çevrelemişlerdir. Bu devletler,

¹ er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I, 59-69.

² Hafâcî-Abdulcebbar, *Kıssatu'l-Edeb*, 73; krş. er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I, 55.

yabancı kültürlerle karşı bir nevi filtre vazifesi gören özellikleri ile göze çarpmaktadır.

1.1. Sami Göçler ve Devamında Kurulan Kültürel Filtre Bloklar

Samiler denilince; Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelenler kastedilir.³ Bunlar ileride geleceği üzere başlıca Araplar,⁴ İbraniler ve Ârâmîler olmak üzere üç ana kola ayrılmaktadır.⁵ Sonradan ihdas edilen “*Sami Diller*” terimi Arap Akad, Babil, Asur, Ârâmî Süryani, İbrani vs. Sâmi milletlerin dillerine ortak isim olarak konulmuştur.⁶

Samiler, Anadolu'nun güneyinden başlayıp Yemen Denizi'ne uzanan, doğudan Fars Denizinden ve Batı Asya'dan başlayıp Kızıl Deniz'de sonlanan bölgede yerleşmiş topluluklardır. Bunların Arabistan içlerinden dışa doğru göç etmek suretiyle birçok medeniyet kurduklarını öğreniyoruz.⁷

İlk Sami göçlerinin Arabistan içlerinden dışa doğru olduğu, çoğu bilim insanı tarafından kabul edilmiştir. Samilerden olan Akadlar, M.Ö. 3500'den sonra göç etmiş ve birinci göç dalgası başlamıştır.⁸ Bu göçler neticesinde, irili ufaklı birçok devlet kurulmuştur. Göç dalgaları ile kurulan devletlere şöyle kısaca değinebiliriz.

Birinci göç dalgası ile Akadlar (takriben M.Ö.2350 ve sonrası), günümüz Irak topraklarında kurulmuştur.⁹ Akadlar sonrası Başkenti Ninova olan Asuriler ise M.Ö. yaklaşık 2000-612; günümüz kuzey Irak civarında kurulmuştur.¹⁰

İkinci göç dalgası ile ilk Babiller (Amurriler)¹¹ M.Ö.1850 – M.Ö.1550 t. günümüz Irak Babil kenti mntikasında kurulmuştur.¹²

Üçüncü göç dalgası ile M.Ö. 2000 yılları başlarında Kenânîler Filistin ve Akdeniz kıyılarına yerleştiler. Kenan göçü daha sonra Finike ve onlardan çok sonra gelen İbraniler ve Filistin civarlarına yerleşen Moablar vb. kavimler bu isimlerle krallıklar kurdukları kaydedilmektedir. Bu göç dalgasındaki kavimlerin yayılımı Suriye'den Irak bölgesi sınırlarına kadar olduğu anlaşılmaktadır.¹³

³ Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 22.

⁴ Yusuf Akçakoca, (2019) *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu –Cümle Ögeleri, Kurgusu ve Anlam-*, Kimlik Yay., Kayseri, 39.

⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 32.

⁶ er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi 'l-'Arab*, I, 37; Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 23.

⁷ Pro, *Târîhu 'l-'Arabi 'l-Kadîm*, 38-40. ayrı., bkz; er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi 'l-'Arab*, I, 55.

⁸ Kemalettin Köroğlu, (2013), *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayıncılık, 8. Bsk. İstanbul. s.76.

⁹ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 75.

¹⁰ Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 211.

¹¹ Hitti, PH. K. (2011) *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, MÜİFY, İstanbul, s. 40.

¹² Memiş, Ekrem, (2015) *Eski Çağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yükselişine Kadar)*, Ekin Yayın Evi, 3. Bsk. Bursa, s.146.

¹³ Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, 24

Dördüncü dalga olarak M.Ö. 2000'li yılların ortalarında Ârâmîler, Arap Yarımadası'nın kuzeyine göç ettiler.¹⁴ Bu göç dalgası ile II. Babil Devleti (Keldânîler-Ârâmîler) M.Ö. 626-538 Irak bölgesinde kuruldu.¹⁵ Yine Ârâmî veya Arap olduğu söylenen, fakat Sâmi olduklarında şüphe olmayan Şasû/Hiksoslar Sînâ tarafından Mısır uygarlıklarının sınırlarına kadar uzanan devletler kurdukları ifade edilmektedir.¹⁶

Beşinci dalga M.Ö. VII. yy.da Samilerin göçü sadece kuzeye değil bir kısmı da deniz aşırı yerlere; Afrika, Kızıldeniz ve Okyanusa kıyısı olan Habeşistan tarafına olmuştur. Böylece bu göç orada Aksum krallığının kurulmasına neden olmuştur.¹⁷ Beşinci dalga göçün bir kısmı da yine kuzeye gerçekleşerek Nabatîler, Tedmürlüler, Gassânîler gibi bazı Arap devleri kurulmuştur. Bunların göç sebebi olarak; Sebe devleti döneminde yapılmış barajların yıkılışı gösterilmektedir.¹⁸

Arap dili ve belâgat melekesinin oluşum öncesi onun korunması ve cevherinin yok edilmeksizin zarar görmeden gelişmesini sağlayıcı zeminlerin oluşturulması önemlidir. Göçler sonrası bloklar halinde kurulan bu devletler, komşu oldukları Sami olmayan kültürleri etki altına almış, aynı zamanda o kültürlerden de etkilenmişlerdir. Fakat bu kültürlerin içeriye girmesi Samileşme sürecinin başladığı anlamına gelmektedir. Bu Arap belâgatının, ilk ana karakteristiği olan Sami dil karakterine dönüştürme merhalesidir. Ayrıca daha devletler oluşmadan bu kavimlerin kuzey-batı ve kuzey-doğusu dâhil olmak üzere, kuzey Arabistan'a, yerleşerek, orta Arabistan'ı dış etkilerden izole etmeleri dikkate değerdir. Adeta karşıdaki Sami olmayan toplumların dil ve kültürlerini Arap Yarımadasının sınırları içine filtreleyerek koruma altına almaktadır. Bu kültür ve dil etkileşimi için gümrük mesabesinde bir vazife görmüştür.

Araplar, belki de o zaman, yakın soydaşları olarak kabul edebileceğimiz akrabaları olan kavimler ile beraber yaşamaktaydılar. Bu kavimlerin kuraklık, geçim sıkıntısı vb. nedenlerden dolayı kuzeye doğru göç etmiş oldukları sanılmaktadır. Bu göçlerin uzun bir zaman diliminde dalgalar şeklinde gerçekleştiği belirtilmektedir.¹⁹ Arap dilinin, akli ve karakteristik yapısını koruyacak siyasi ve kitlesel yapılanmaları bu göç dalgaları sonrasında meydana gelen devletler muvacehesinde kısaca ele alalım.

1.2. Göçler Sonucunda Oluşan Filtre Kültürler

Sami göçler ile birlikte oluşan bloklar, birtakım devletleri oluştururken kültürel olarak ta etkilenmeleri söz konusudur. Yanı sıra kendi dillerindeki özelliğin

¹⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 210.

¹⁵ Erik Hornung, (2014), *Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, (1. Bsk.), İstanbul, s. 56.

¹⁶ Zeydân, Corci, *el Arab Kable'l-İslâm*, thk. Huseyn Münis, Dâru'l-Hilâl, Kahire, ts. s. 74.

¹⁷ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, 26

¹⁸ Demirayak, Kenan, (2011) Bakırcı, Selami, *Arap Dili Grameri Tarihi*, yey, Erzurum, s. 28.

¹⁹ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 23.

Arapçaya kardeş dil olma özelliği de dikkatlerden kaçmaması gerekmektedir. Dolayısıyla kültürler devletlerin güçlü olmasıyla karşı kültüre etki ederek koruma sağlarken etkilenmesi de olağandır. Bu da pek tabiidir ki dil üzerinde kendini gösterecektir. Neticede dil üzerindeki benzerlikler karşıdan gelebilecek kültürel birikimi dönüşüm süreciyle içine kabul edecektir. Şimdi bu etkisel anlamda kalkan vazifesi gören filtre kültürlere kısaca değinelim.

1.3. Akad, Asur, Amurriler ve Etkileri

İlk göç eden Akadlar Anadolu'nun içlerine kadar birçok yere nüfuz ettiler.²⁰ Nüfuz ettikleri yerlerde Akadça veya devamı olan Babilce ve Asurca²¹ olmak üzere birbirlerine çok yakın bu dilleri kullandıkları nakledilir.²² Akadlar Sümerlerden almış oldukları kültürün yanı sıra çivi yazısını da kendi dillerine entegre etmişlerdir.²³ Bulunan kitabelerde Hititler (Etiler) resmi yazılarında Akadça'yı kullandıkları tespit edilmiştir. Bu durum Akadların oraları etkilediğini göstermektedir.²⁴

Akad diline bakıldığında Arapça ile çok ciddi benzeşmeler görebiliyoruz. Bunun için çok misal zikredilebilir. Fakat çalışmamızın hacminin çok fevkında olup, konu dışına çıkmamak için birkaç örnekle yetineceğiz.

Akadça'da ilah lafzı, “İlu”, cin veya hayalet kelimesi “gallu”,²⁵ kapı ise “babu”,²⁶ kelimeleriyle ifade edilmiştir. Yine “abum” kelimesi de “baba” manasındadır. Fakat bunlar, nakledilen yüzlerce kelime arasından seçtiklerimizdir.²⁷ Sonuç olarak “ilu” kelimesi, hem " الله " “Allah” lafzıyla hem de " إله " “ilah” lafzıyla ciddi benzerlik göstermektedir. Yanı sıra, cin anlamında kullanılan “gallu” kelimesi hayalet anlamına gelen " الغول " “el-ğûl” kelimesiyle, aynı denilecek seviyede benzeştiği dikkatlerden kaçmaz. Yine “babu” kelimesi “kapı” anlamına gelirken Arapçada ki " باب " “bab” kelimesiyle, “abum” kelimesi de “baba” anlamında Arapçadaki " أب " “eb, ebun” kelimesiyle kök bakımından aynılık gösteriyor. Kök bakımından benzer kelimeler bu anlamda ziyadesiyle fazladır.

²⁰ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s. 3.

²¹ Bergstrasser, *Sami Diller Tarihi*, s. 19.

²² Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 76

²³ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 44 vd. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 73

²⁴ <http://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/hititler-etiler.html> 29. 07. 2018, saat 15 00.

²⁵ Bergstrasser, *Sami Diller Tarihi*, s. 41; “*إل* /illun” kelimesinin Arapça metinlerde, Allah için kullanıldığı varit olmuştur. Bkz. İbn el-Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b, Ömer el-Kuraşî el-Basrî, (1419) *Teşîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'-İlmiyye, Beyrut, VIII, 338.

²⁶ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 65 vd. ayrc bkz. Ekrem Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 59.

²⁷ Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 104.

Sami kültürün ayrı bir bloğunu oluşturan Asurluların dilleri, akrabaları olan Babilliler ile dil, yazı vb. birçok yönden benzeşmektedir. Akadlarla akrabalığı hatta aynı olan bu iki millete Akadların devamı olarak bakılabilir.²⁸

M.Ö. III. bin yılın yaklaşık olarak ortalarında Mezopotamya'ya göç ettikleri kaydedilen, Amurrîlerin (I. Babilliler),²⁹ Arapların ataları oldukları kanaati vardır. Bu bilgiden yola çıkılarak Hamurrâbi'den dolayı Arapların ilk kanun yapan millet olduğu sonucuna da varılmaktadır.³⁰

Göçler sonucunda irili ufaklı birçok devlet kurulmuş olduğu ifade edilmektedir. Irak Amâlîka Arapları olarak kendilerinden söz edilen³¹ Amurrîlerin (M.Ö.1850 – M.Ö.1550'ler) dilleri ile Arapça arasında önemli benzerliklerin olduğu anlaşılmaktadır.³² Taberî'nin (ö. 310/923) Amalîka'nın atasının adını 'Arîb olarak zikretmesinden de yola çıkılarak Amurrîlerin soylarının Amalikalıların da soy ataları olduğu öne sürülmüş ve Hamu-aribi ismiyle³³ bağlantı kurulmaya çalışılmıştır.

Arap edebi geçmişinden sayılabilecek bir metin bu dönem için Tevrat'ta geçen Hz. Eyyûb' (as.) ait olan mezmurlardır. Çoğunluğun tercihine göre bu eser İbraniceye Arapçadan tercüme edilerek alınmış ve aslı, Kelile ve Dinmne'nin Farsça aslının yitirildiği gibi kaybolmuştur. Hz. Eyyûb'un mezmuru sayılan bu eserin, M.Ö. takriben iki bin yıl kadar öncelere dayandığı belirtilmektedir.³⁴ Bu bilgiler nazara alındığında Arapların şiir geçmişinin, çok eskilere dayandırılması muhtemel olduğu gibi, Hz. Eyyûb'un yaşadığı Babil halkının dil yapısının da Arapça sayılabileceği ihtimal dâhilindedir.

Babilcede Arapçadaki üstün, ötre, esre nasılsa öyle olduğu ve kelimelerin sonunda tenvin yerine Akadçadaki gibi mim harfinin olduğu belirtilmektedir.³⁵ Yukarıda da değinildiği gibi Babillilerin şiir, nesir ve kıssa sanatı sahasında gelişmiş oldukları belirtilmiştir.³⁶ Bu kadar benzerlikten sonra onların Arap oldukları konusunda ortak bir karara varılmasa bile dillerinin Arapçayla ciddi alakası olduğu düşünülebilir.³⁷ Hatta artı olarak şunu ekleyebiliriz; Arapçanın, Akad, Babil, Ârâmî, Keldânî vs. Sami ırkların dil yapılarında var olan özelliklerin neredeyse tümünü haiz olması nedeniyle bu diller için kök olma ihtimali de vardır. Ancak bu, yazı için söz konusu değildir. Çünkü dillerin, çeşitli zamanlarda alfabe değişimine uğradıkları bilinen bir durumdur. Alfabe değişiminin, dili başka bir dil yapmadığı da aşîkârdır.

²⁸ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 24; krş. Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 218.

²⁹ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 40.

³⁰ er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I, 37; Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, 64.; Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 101,131

³¹ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 12.

³² Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 126; ayrc. Bkz. Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 23.

³³ Corcî, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 64-65.

³⁴ Corcî, *Târîhu Âdâbi'l-Lugati'l-'Arabiyye*, s. 38.

³⁵ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 44. Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 65 vd.

³⁶ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 23.

³⁷ er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I, 55 vd.

Arapça bu dillerin genelinde bulunan özellikleri ihtiva eden yapısı ile dikkatleri çekmektedir. Bu dilleri konuşan milletlerin birbirlerinden uzak olmaları da göz önüne alınırsa Hicâz gibi bir bölgede, bu dillerin aşağı yukarı tüm özelliklerinin toplandığı düşünülebilir.³⁸ “Peki, bu özellikler nasıl Arapçada toplanmıştır?” şeklinde bir soru akla gelebilir. Buna iki şekilde cevap bulmak mümkündür.

Birincisi; çok eskiye dayanan dil birikimlerinin yüzyıllarca Hicâz’da bulunmasıyla bu dillerin temel karakterlerinin ticari veya göç gibi sebeplerle bir araya getirilmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca göçlerin Arabistan’dan yukarı doğru gerçekleştiği nazara alınırsa Arapçanın bu özellikleri barındırması yönünden onun asli dil olma ihtimali düşünülebilir. Bir Diğer bakış açısı ise ilahî bir el tarafından Arapçaya bu kapsamlı yapının kazandırılmış olması ihtimalidir.

1.4. Ârâmî-Keldânî Etkisi

M.Ö.2000’li yılların ortalarından sonra Ârâmîler Arap Yarımadasından göç ettiler.³⁹ Yazılı belgelerde Ârâmîler hakkında isimlendirmelere M.Ö.1200 yıllarına tekabül eden bir zaman diliminde rastlanmaktadır. Kuzey Arabistan’dan göç etmiş olduklarına delil olarak onların da İbraniler ve Akadlar gibi Sami dillerinden olan Ârâmîceyi konuşmaları gösterilmektedir.⁴⁰ Ârâmîlerin köken olarak Arap olduklarını iddia edenlerde mevcuttur. Bunların “Ârâm” kelimesi ile “Arab” kelimesi arasında bir bağ olduğunu öne sürerek iddialarını temellendirmek istedikleri anlaşılmaktadır. Her hâlükârda bu milletlerin soylarının bir yerde birleştiği ifade edilmektedir.⁴¹

Keld kavmi yahut Keldânîler, Irak, Şam arasına yerleşmiş ve Finike yazısını kullanmışlardır. Birinci Babil yıkılınca, Küçük devletçikler kurmuşlar, zamanla devletleri de yıkılınca, İran, Anadolu, Mısır taraflarına kadar göç etmişlerdir. Bu da onların kültürlerinin diğer kavimlere tesirine neden olmuştur. Ayrıca yazıları çok kolay olduğundan dolayı, dil ve yazılarından, İranlılar, Babilliler, Asurlular ve Finikeliler etkilenmişlerdir. Hatta bu milletlerin günlük konuşmalarının yazımında Ârâmî harfleri kullanır hale gelmişlerdir.⁴²

Geç Hitit, Asur ve Babil devletleri zamanlarına denk geldiği anlaşılan Ârâmîler göçlerle karşılaştıkları kavim ve devletleri dilsel anlamda da nüfuzları altına almışlardır. Ayrıca bu göçler, Doğu Akdeniz, Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya’nın tümünü kapsarken, etkin olan yazıları, kolay olmasından

³⁸ Ebû Mucâhid ‘Abulazîz b. Abdulfettah b. Abdurrahim, *Dirasât-un Fî Usûli’l-Luğâti’l-‘Arabiyye*, Nşr. El-Câmi-‘at-u’l-İslamiyye bi’l-Medînet-i’l-Munevvera, yıl 6, Sayı 3, Receb 1394/1974, s. 129.

³⁹ Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 25.

⁴⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 144.

⁴¹ Ebû Mucâhid, *Dirasâtun Fî Usûli’l-Luğâti’l-‘Arabiyye*, s. 128

⁴² Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 25.

Asurluların, Kıyanîlerin vd. bazı devletlerin de ikinci bir dil olarak Ârâmcayı kullandıkları görülmüştür.⁴³

Birinci Babil yıkıldıktan sonra birkaç hanedanlık ve devletçiklerle Babilliler devam etmişlerdir.⁴⁴ Bu küçük hanedanlıkların sonunda ikinci Babil devleti M.Ö. 626-538 kurulmuştur.⁴⁵ Böylece II. Babil devleti, Ârâmîlerden olan Keldânîlerle varlığını devam ettirmiştir.⁴⁶ Bu hanedanlığın da kurduğu devlet ile etkin olduğu görülmektedir.

Ârâmî-Keldânî göç dalgası ile de Sami karakterini taşıyan medeniyetlerin bir filtre vazifesi üstlendiği görülmektedir. Ayrıca Arapçanın içine, diğer ırklardan olduğu gibi, Ârî ırklardan, kültürel ve dilsel, yabancı ifade zenginlikleri süzülüp, entegre edilerek, aktarılmıştır. Böylece Sami kültür bloğunun, karşıdan gelen her şeyi adeta filtreleyerek, saf Arap dilinin korunmasını sağlamış ve onun kendi içinde öz tekâmülünü gerçekleştirmesinde de koruyucu rol üstlenmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği üzere Fasih Arapçanın gramer yapısı, fiil vezinleri, edatlar, hareketler gibi birçok yönden Sebe, Ma'ın, Himyer, Nebat, Semûd, Lihyânî vs. yakın kavimlerle çok güçlü benzerlik göstermektedir.⁴⁷ Fakat uzak bölgelerde devletler kuran Akad, Babil, Ârâmî ve İbrani gibi bir derece uzak kavimlerin dilleriyle, muazzam benzerlik arz etmesi, ilginç olmakla birlikte bu benzerlik, bilimsel çalışmaların neticesidir.⁴⁸

Sami diller kelime yapısı, zamir, sayı ve köken bakımından birbirine benzer. Aslında i'râb gibi özellikler fasih Arapçaya mahsus bir durum olmayıp, Akad, Babil vb. dillerde de bulunabildiği söylenmektedir. Dolayısıyla Arapçadaki gibi olmasa da gelişmemiş düzeyde i'râbın Sami dillerinin ortak karakterlerinden olduğu söylenebilir. Hatta gayr-ı munsarıflık, “ﻝ” takısı vb. birçok şey özelde diğer Safâ, Dedânî, Lihyânî, Nabatî vb. Araplarla, genelde ise; Babil, Ugarit, İbrânî vb. Sâmi dilleriyle ortak paydada birleştikleri kaydedilmektedir.⁴⁹

Babil kelimesine bile yakınlık olarak dikkat edildiğinde Akadça'da var olan “babu” ve “ilu” kelimelerinde aynılığı olduğu anlaşılacaktır. Bu diller kelime bazında benzerlikler taşıdığı gibi cümle bazında da aynı hususiyete sahiptirler. Dolayısıyla Babil dili de hiç şüphesiz Akad dilinin devamı olma özelliğine sahiptir. Bu benzerliğin Cahiliye dönemi Arapçasında da olduğunu görmekteyiz. Örneğin tenvinin aslı Arapçada sakin “ن” nûn, iken Babil dilinde “م” mim'dir. Bu da gunne/geniz harflerinden olması yönünden aynılığı kuvvetlendirir. Babilcede

⁴³ Geniş bilgi için bkz. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, 186; ayrıca bkz. Arif Müfit Mansel, *Ege Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, Ankara, s. 258.

⁴⁴ Memiş, *Eski Çağda Mezopotamya*, s. 126-165.

⁴⁵ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 24.

⁴⁶ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 138.

⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XVI, 320.

⁴⁸ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 107-111.

⁴⁹ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 104, 106.

Arapçadaki gibi cem-i müzekker salim/düzenli çoğul isimlerde kelimenin sonunda, "ون" "vâv-nûn" varken, Süryanicede "ين" "ya-nûn" İbranicede "ם" "ya mim" olması bu benzerlik yelpazesinin ne denli geniş olduğunu göstermektedir. Ayrıca Babilcede fiil çekimleri diğer Sami dillerine nispetle Arapçaya daha çok benzeşme gösterdiği ifade edilmektedir. Bunlardan başka birçok benzerliğin olduğunu daha evvel zikretmiştik. Babil dilinin Sami dillerin aslı olduğunu öne sürenler vardır.⁵⁰ Eğer bu böyle değilse, Sami dillerin aslı Samilerin göç etmiş oldukları Arabistan'ın vasatı olur ki bu takdirde asıl dil, Arapça olur kanaatindeyiz.

Sami dillerin zikredilen özelliklerinin neredeyse hepsinin Arapçada da varlığı söz konusudur. Hâlbuki birinde olan bazı özellikler bir diğerinde yoktur. O halde diyebiliriz ki Arapça, kendini çevreleyen bu koruma mekanizmasının içinde, o dillerin birçok özelliklerini muhafaza etmiştir. Böylece Arapçanın, gerçek anlamda dilsel bütünlüğü parçalanmadan ilerleyerek, kemaline ulaşmayı başarmış bir dil olduğu söylenebilir. Ayrıca Babil diline bakılacak olursa, Arapçaya yakınlığından dolayı "Babil Arapçası" olarak adlandırılabilir. Zira kıyaslama adına günümüz Türkçesi ile Orhun abidelerindeki Türkçe veya Yakut, Çuvaş Türklerinin dilleri karşılaştırıldığında onlara "Türkçe" denildiğini görüyoruz. Dolayısıyla Arapça ile bu denli benzeşme içinde olan Babil dili, bu bağlamda "Babil Arapçası" olarak ifade edilebilir, kanaatindeyiz.

1.5. Kenânî ve İbrani Etki

Yunanlıların Finikeliler diye isimlendirdikleri Kenânîler M.Ö. II. bin yılın başlarında yeni bir göç dalgasıyla Şam/Yemut bölgeleri ve Akdeniz'in kıyılarına yerleştikleri ifade edilir. Öncelikle Beyrut ve çevresi olmak üzere Akdeniz kıyılarına yerleşen Finikeliler, keyfiyeti tam olarak bilinmeyen bir şekilde ebcedi hattı/yazıyı keşfetmişlerdir. Bu göç dalgası Arap Yarımadasının kuzeybatı tarafında çok geniş sahada birçok devletin kuruluşuna sebep olmuştur.⁵¹ Dolayısıyla bu kültür ve dil bloğunun etkisi de ayrıca önem arz etmektedir.

Finikelilerin keşfetmiş oldukları Alfabe ve harflerin kendileri tarafından Yunanlılara nakledildiği ve onların da bazı harfleri kendi dillerine göre şekillendirdikleri ifade edilmektedir. Yine Arap Alfabesindeki sessiz harflerin hareke gibi seslendirme lafızlarıyla seslendirilmesi durumu Kenânîlerin usulüyle aynılık arz etmektedir.⁵² Bu bilgiler çerçevesinde; Arapçanın kök olarak sadece Babil dili ile değil aynı zamanda Kenan diliyle de ilintilendirilebileceği ihtimal dâhilindedir. Ayrıca diller arası etkileşimde Sami dillerin Yunanlılara etkileri dilin korunması sürecinin ne kadar güçlü devam ettiğini gösterdiği düşünülmektedir.

⁵⁰ er-Râfî'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I, 3.

⁵¹ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhili)*, s. 24.

⁵² Bergstrasser, *Sami Diller Tarihi*, s. 47-48.

İbrani göçleri ise M.Ö.1500-1200 arasında başlamıştır. İbraniler Filistin'e,⁵³ aynı dönemlerde göç eden Moablar da Ürdün dolaylarına yerleşmişlerdir. İlerleyen zaman dilimlerinde bu göçebe kavimlerin, birçok krallıklar kurdukları belirtilir.⁵⁴ Onların da buldukları yerler göz önünde bulundurulursa Arapça için, Mısır tarafından gelebilecek yabancı kültürel etki karşısında ki filtresel yapı da fark edilebilir.

Araplarla İbraniler aynı soy kökünden gelmektedirler. Bu nedenle dildeki yakınlığın, çok fazla olduğu düşünülmektedir. Hatta güneyli bir Arabın, Tevrat'ın Tekvin babının ilk cümlesini çok az bir zorlanma ile anlayabileceği ifade edilmektedir.⁵⁵ Arapçada bulunan fiil vezin çeşitlerindeki çokluk, İbraniceye göre daha fazladır.⁵⁶ Ayrıca fiillerin çokluğu, duyguların daha kolay ve net ifade edilmesinde, dil ve anlatım açısından daha fazla imkân sağladığını da unutmamak gerekir. Bu bağlamda Arapça ile İbranice arasındaki benzerliğin, diğer tüm Sami dillerden daha fazla olduğu düşünülebilir.

1.6. Afrika Samileri

Arapçanın korunma durumunu, sadece kuzeyde değil, aksine bir de deniz aşırı Afrika kavimleri ile ilişkiler döneminde görmekteyiz. Zira yukarıda değinildiği üzere, milattan birkaç yüzyıl evvelinde Habeşistan (günümüzdeki Etiyopya) taraflarına göç eden Samilerce kurulmuş olan devletlerin, güney Arabistan dilleri ile neredeyse aynı denilebilecek bir dil kullandıkları görülmektedir. Kuzeyde Ârî, Turani vs. ırklardan gelebilecek etkilerden koruma sağladığı gibi burada da Hami ırklardan gelebilecek dil-kültür etkileşimi yönünden bir koruma sağlandığı mülhaza edilmektedir.

Samiler deniz aşırı Afrika'ya, yani Kızıldeniz ve Okyanusa kıyısı olan Habeşistan tarafına da göç gerçekleştirmişlerdir.⁵⁷ M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren buraya göç eden Samiler Aksum devletini kurmuşlardır. Afrika'da yerleştikleri bölgelere Yemendeki birçok belde isimlerini vermeleri, bu göçün, Arabistan mıntikasından olduğu görüşünü güçlendirmektedir. Burada الجعزية/Ga'ziyye diye isimlendirilen, Sebe' Arapçasına çok yakın Sami kökenli bir dil konuşmuşlardır. Hatta daha önemlisi, bu el-Ca'ziyye/el-Ga'ziyye dilinin günümüze kadar kısmen değişim göstererek gelmiş olması, Samilerin Arabistan'dan bu ve diğer bölgelere gittiklerini destekler nitelikte bir husustur. Buradaki halkın Güney Arabistan devletlerinin kullandıkları müsned hattına benzer bir hat kullandıkları da belirtilmektedir.⁵⁸

⁵³ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, 40. Ayr. Bkz. Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 24.

⁵⁴ Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 24.

⁵⁵ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 73.

⁵⁶ er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi 'l-'Arab*, I. 144.

⁵⁷ Levent Öztürk, "Etiyopya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1995, XI, 491-493.

⁵⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I. 237. Pro, *Târîhu 'l-'Arabi 'l-Kadîm*, s. 80.

Görüldüğü üzere Arap Yarımadası'nın etrafına gerçekleştirilen göçler ile birçok devlet kurulmuştur. Bunlar da Arapların akrabaları olan milletlerdir. Afrika ve Asya'dan yine gelebilecek tüm kültürel ve dil etkilerine karşı da gene Arapça için bir korunma söz konusudur. Göçler neticesinde oluşan bloklar, adeta bir kontrol merkezi gibi farklı kültürleri filtreleyerek geçişler düzenlediği düşünülmektedir. Hatta Sami kavimlerin diğer kavimlere üstünlük sağlamaları dilleri ve kültürlerini de hâkim olduğu anlamını taşır.

Anlaşıldığı kadarıyla Samiler'in gittikleri yerlerde diğer kavimlere üstünlük sağladıklarını, Akad, Asur, Babil gibi devletlerde görmek mümkündür. Hatta Güney Arabistana, komşusu olan Habeşistan tarafından gelebilecek Hami kültürün ve dilin karakteristiğinin de adeta süzülerek alınması itibarıyla Arap dil ve kültür istiklâliyetinin, ciddi anlamda korunduğunu mülâhaza edebiliriz. Bu da onların, yaşadıkları toplumda hâkim unsur olmayı sağlamalarının eseridir, diyebiliriz. Dolayısıyla tüm bunlar, Hâmî, Ârî ve Tûrânî ırklardan gelebilecek kültürel etkileşimde filtre vazifesi görmesini sağlamıştır. Böylece tüm bunlar bir denge unsuru olabileceği ve dilin orijinalitesine katkı sağlayabileceği anlamına geldiği düşünülebilir.

1.7. Yunan Roma Fars Etkisi

Yunan ve Romalıların Araplarla münasebetleri çok eskiye dayanmaktadır. Fakat aralarındaki münasebetlerin detayları hakkında çok bilgi yoktur. Antik Yunanlıların edebi eserlerinde, ilk defa İran/Pers hükümdarı Xerxes'in (ö. M.Ö. 465) ordusunda seçkin askerlerinden, Arap kökenli bir subayın bahsi geçmektedir. Bu bilgilerin, o döneme yakın yazar Aeschlyus (M.Ö. 456) ve Herodot (ö. M.Ö. 425) tarafından rivayet edildiği nakledilmektedir. Romalı yazarlar tarafından Arabistan, servet ve bolluk diyarı olarak anılır. Burası, onların dünyasında, buhur ve baharat ülkesidir. Yine Arapların hürriyetlerine düşkün olmaları, batılı yazarların en çok dikkatini çekten bir husustur.⁵⁹

İranlıların Araplarla münasebetlerine gelince; o dönemde Kiyânîler olarak bilinen bu devletin, Sami dillerden etkilendiği kaydedilmektedir. Hititlilerin de kullandığı Akad dili, benzer bir şekilde İran'da da resmi işlerde kullanılmıştır.⁶⁰ Yine Persler döneminde Anadolu'da resmi yazışmalarda, Ârâmîce hâkimdi.⁶¹ Arapçaya çok yakın olduğu sabit olan bu Sami dillerin oralara kadar etkisi olduğu da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Arabistan merkezine girebilecek farklı kültür ve dil etkilerinin engellenmesinin ötesine gidilmesi önemlidir. Bunlarla birlikte gelebilecek dış etkilerin Sami aklî ve dolayısıyla Arap karakteristik yapısına uygun hale ve yapıya getirilme süreci de vardır.

⁵⁹ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 79.

⁶⁰ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 81.

⁶¹ Mansel, *Ege Yunan Tarihi*, s. 258.

“*el-‘Ikd-u’l-Ferid*” adlı eserde Araplardan Numan b. Munzir’in Kısra’nın huzurundaki diyalogu nakledilmektedir. Önce Hint, Çin ve Bizans elçileri yaptıkları karşılıklı münazaralarda kendi milletlerini sena etmişlerdir. Onların sözleri bittikten sonra Numan, Arapların daha üstün olduğunu ifade etmiştir. Öncelikle onlar tarafından Farslıların devletleri, Yunanlıların filozofları, Çin’in sanatı, Hint’in tıbbı vb. şeyleri nazara verilmiş, bu ifadelerle onların üstünlüklerini öne çıkarılmıştır. Türklerin de Araplar gibi bedevi vahşi hayat yaşadıklarını ifade edildikten sonra, onlarinsa komutanlarına itaatleri nazara verilmiştir. Bu şekilde söz Arapların hiçbir hususiyetinin olmadığına getirilmiştir. Ancak Numan tarafından, Arapların belâğî sahadaki öncü durumları çok ilginç bir şekilde ortaya konmuştur.⁶²

Bir Arap olan Numan b. Munzir, Kısra’nın karşısında yapmış olduğu savunmada, kendilerinin dışındaki milletlerin tüm hasletlerini kabul etmekle birlikte, yine Arapların önde olduklarını ispatlaması ilginçtir.⁶³ Zira O’nun, her noksan yönü lehe çevirerek, yine belâgat icra etmesi, fiilen de cevap niteliği taşımaktadır. Böylece Arapların mufâharede, belâgat ve söz sanatlarında öncü oluşları gözler önüne serilmiştir.

Bütün bu bilgiler ışığında birkaç sonucun konumuzla ilgili olarak tezahür ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü belâgatte harikulade dereceye ulaşacak bir beyanın korunması lazımdır. İlgili zeminin oluşması için birçok faktör olması gerekmektedir. Tüm bunları yeri geldikçe zikretmeye çalıştık.

Uzak hudutların bu sami ırklarla çevrelenmesi, gelebilecek herhangi farklı kültür objesi için stratejik öneme haizdir. Çevreledikleri alanda önce kendi nüfuzları ile engelleyerek ciddi bir kalkan görevi icra etmektedirler. Bu şekilde Arap dili için korunma zemininin oluşumundaki sürecin başlangıcını teşkil etmeleri önemlidir. Aslında korunma süreci karşı kavimleri etkileri altına almaları ile de güç kazanmıştır, denilebilir. Zira Samilerden bazıları, devlet sınırlarını Anadolu’nun batısının da dışına çıkararak Girit adasına kadar hâkim olmaları⁶⁴ kültürel anlamda ne denli etkin olabildiklerini de gösterdiği kanaatindeyiz.

Hitit, Kiyânî gibi devletler kendi dönemlerinde Sami ırklarla karşılaşmış komşuluk etmişlerdir. Onların dillerini resmi anlamda yazışmalarda kullanmaları bu kavimlerden etkilenmeleri anlamına gelir. Dolayısıyla onların etkilenmeleri bir yönüyle Samileşmeleri anlamı da taşır. Sonraki dönemlerde sami ırklara tesir edebilecek bazı kültürel dokuların daha Sami bloğuna gelmeden kendi içlerinde adeta mutasyona uğrayarak Samileşmesi anlamına geliyordu. Samiler karşılaştığı milletler içinde baskın bir duruş ile etkileşim sürecinin kendi kültürel zenginliklerini kabul ettirebiliyorlardı. Dolayısıyla Arap dil belâgat melekesinin kendi ana kültürel korunması noktası, geniş dairede, oluşumundan önce meydana getirildiği söylenebilir.

⁶² Geniş bilgi için bkz. İbn ‘Abdi Rabbih, *el-‘Ikd*, I. 275.

⁶³ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 79.

⁶⁴ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 78.

Sami göçlere dikkat edilirse bir kısmının, Hz. İsmail'den çok önce meydana geldiği anlaşılır.⁶⁵ Babillilere bakıldığında Hz. İbrahim ile yakın hatta aynı dönemler olduğu görülecektir. Kuzey Arapçasının ilk oluşumunu sağlayan Hz. İsmail ve korunma süreci ile alakası akıllara gelebilir. Fakat Cürhümlülerin de Arapça konuştuklarını unutmamak gerekmektedir.⁶⁶ Zira Hz. İsmail, diğerlerinden farklı olan kuzey Arapçasını onların dilleri üzerine bina etmiş olmalıdır. Bu takdirde daha önce meydana gelen oluşumların koruma zemini meydana gelmesi maksatlı bir sevk/yönlendirme şeklinde anlaşılması mümkündür.

Arap dilinin gelişiminde ele aldığımız merkezi bölge, Hicaz muhitidir. Etraftaki oluşumların bu bölgeye etkileri görülmektedir. Arap dil ve belâgat oluşum ve korunum sürecinde bazı kadim ve önemli faktörleri ele aldık. Ancak buraya kadar anlatılan kısım geniş ve uzak dairedeki oluşum öncesi faktörlerdir. Bununla beraber, yakın bölgeye etkisi olabilecek faktörlere ve etki alanlarına da değinmeye ihtiyaç olabilir. Zira merkezi dile yaklaştıkça benzerliğin de arttığını gözlemliyoruz. Bu durum oluşum ve korunum sürecini bir üst seviyeye çıkararak gelişim aşamasına ulaşıldığı sonucunu çıkarmamızı sağlamaktadır. Şimdi Arap Yarımadasında Mudar melekesi, özelde Kureyş lehçesi için merkez olan Hicâz ve yakın çevre bölgeyi ele alalım. Bunlar da faktörel anlamda yakın çevrede, Cahiliye öncesi kurulan bazı Arap devletleridir.

1.8. Cahiliye Dönemi Öncesi Kurulan Arap Devletleri

Arap belâgatının korunması sürecinde, Hicâz'ın kuzeyinde ve güneyinde kurulan devletlerin veya emirliklerin bu dile katkıları olmuştur. Zira kuzeyden gelebilecek ve Hicâz'ın içlerine kadar tesir etmesi muhtemel farklı kültürler, buralarda bir nevi dilsel mutasyona uğrayıp Araplaşarak, onların kültürel yaşamlarına entegre olduğu düşünülmektedir. Yukarıda değinildiği üzere, Hami ırklardan müteşekkil, Afrikalı kavimlerden gelebilecek, yabancı kültürlerin etkileri de dikkat edilmesi gereken hususlardandır. Buradan gelebilecek kültürel ve dilsel yabancı materyallerin, Afrika'nın Arap Yarımadası'nı bakan taraflarında kurulmuş olan Sami sülalesinden bir Habeşî devlet ile bertaraf edilmesi önemlidir. Zira Habeşî Aksum devletinin Arapların onlara yakın saha olan Yemen tarafında kurdukları devletlerinin kültürel anlamda yozlaşmasına bir set çektiği anlaşılmaktadır.

Hicâz'ın kuzeyinde de birtakım devletlerin kurulduğunu görmekteyiz. Bunlardan bazıları güneyden giden kavimlerin göçleri ile ilgilidir. Bu göçler Yemen'de yapılmış bazı barajların yıkılmasına bağlanmaktadır. Arabistan Yarımadası'nın güneyinde yapılmış olan bu barajlar yaklaşık M.Ö. III. Yüzyılda yıkıldığı belirtilir. Kur'ân'da Seyl-u'l-'Arim olarak adlandırılan felaket sonrası burada yaşayan Araplardan büyük bir yekûn kuzeye göç etmiştir. Yine ondan bir

⁶⁵ Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, s. 96. vd.

⁶⁶ Ebû Mucâhid, *Dirasâtun Fî Usûli'l-Luğâti'l-'Arabiyye*, s. 132 vd.

kısmı Gassânî, Hîre ve Kinde gibi bazı devletleri kurmuşlardır.⁶⁷ Bu devletlerin aslında kuruluş nedeni Sâsânî ve Roma-Bizans gibi devletlerin, kendilerini koruma adına sınırları içinde bir nevi tampon devlet kurulmasına müsaade etmeleridir.⁶⁸

-1.8.1 Güney Arap Devletleri

Yerleşik bir hayata geçtikleri kaydedilen Güney Arabistanlıların diğer milletlerle de münasebetleri olmuştur. Kuzeylelerine düşen Hicâz ile İslam'ın doğuşuna kadar aralarında görünürde geniş çaplı ilişkiler olmamıştır.⁶⁹ Güney Arabistan'da Ma'în, Sebe' ve Himyer olmak üzere sırasıyla kurulan üç devletten bahsedilmektedir.

Ma'înliler/Minalılar, takriben M.Ö.1400-700 yılları arasında hüküm sürdüğü düşünülmektedir. Ma'în/Mina devleti Asur kitabelerinde "Mausri" olarak anılmıştır.⁷⁰ Bunlar, Fenikelilerin ebcedi harflerini kullanmışlardır. Ancak bitişik olan bu hat daha sonra "müsned" yazısına dönüştüğü öne sürülmektedir.⁷¹

Ma'înlilerin dilinde Arapçada kullanılan h/ه sesi ve zamiri yerine "s/س" sesi getirildiği görülmektedir. Buradan hareketle onların Habeşlilerle bağlantılı oldukları söylenmektedir. Aynı zamanda Babil dilinde de bu zamir "s/س" sesiyle okunmaktadır. Dolayısıyla Babil devletinin yıkılışı sonrası buraya göç eden kavimlerin kurdukları bu devletin Babillilerden çok da uzaklaşmamış oldukları söylenmektedir. Böylece bunların geçmişleri bakımından, birbirileri ile alakalı yakınlığa sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁷² Ayrıca bir Arap devleti olan Ma'înlilerin dili ile Babil dili arasındaki bağlantı bahis konusudur. Zira "s/sîn" sesinin Arapların kullandıkları bir ses olması hasebiyle Arapçadan bir parça olduğunu söylemek mümkündür.

Sebeliler ise; takriben M.Ö. 700-115 hüküm sürdükleri ifade edilir. Sebe devleti Ma'înlilerde olduğu gibi din esaslı üzerine kurulmuş bir devlet özelliği taşır. Bunların ticaretle olduğu gibi Serât sıradağları üzerine yaptıkları barajlarla da teknik alanda ileri oldukları belirtilmiştir.⁷³ Sebe dilinde ve bazı güney Araplarının lehçelerinde أ takısı yerine ن eki getirilir. Fakat bu ekin, kelimenin sonunda kullanıldığı aktarılmaktadır.⁷⁴ Sebe'lilerin dilinin Ma'în diline benzer olduğu söylenir. Seslerinde de benzerliğin söz konusu olduğu belirtilir. Sebe'lilerde manililere muhalif olarak Babillilerdeki "هفعل" kelimesinde olduğu üzere ه he sesini ta'diye/geçişlilik için kullandıkları belirtilmektedir. Bunun mukabilinde Ma'înliler müteaddilik için "س" sesini Akadlılar ise "ش" sesini fiilin başında kullandıkları ifade

⁶⁷ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s. 1-3.

⁶⁸ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 112, 118.

⁶⁹ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 64.

⁷⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 94.

⁷¹ Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 111. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s.120-121.

⁷² Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 120-121. Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 107. vd.

⁷³ Corci Zeydân, *el Arab Kable 'l-İslâm*, s. 136-137.

⁷⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, XVI, 168.

edilmektedir. Bu ta'diye harflerinin Arapçada "استفعل" fiilinde olduğu gibi, kalıntısız anlamda vücudunu devam ettirdiği görülmektedir.⁷⁵

Sebe'lilerin, kullandıkları dil ile Ma'înlilerin dilleri arasında büyük benzerlikler görülmektedir.⁷⁶ Zira Ma'înlilere zamansal ve mekânsal yakınlık da göz önünde bulundurulduğunda sonrakinin öncesine mirasçı olduğu görülmektedir. Hicaz bölgesinin de Sebelilerden etkilendiği söylenebilir. Çünkü bölgesel yakınlıkların bu etkileşim için söz konusu olabilmektedir. Böylece onların, kuzey Arabistan'daki mirasçıları olan Hicâzlılara oldukça zengin bir dil mirası bıraktıkları söylenebilir. Zira İbn Abbâs'tan şöyle rivayet edildiği belirtilir; *"نَزَلَ الْقُرْآنُ بِلُغَةِ الْكَعْبِيِّينَ، كَعَبِ قُرَيْشٍ وَكَعَبِ حِزْرَةَ"* "Kur'an iki Ka'b'in dili ile indi. Biri Kureyş'in Ka'b'i diğeri Kahtânîlerden olan Huza'a kabilesinin dilidir."⁷⁷ Huza'a kabilesinin Me'rib seddinin yıkılışı ile Mekke'ye geldiği de ifade edilmektedir. Rivayetin tamamından da anlaşılacağı üzere Yemen'den gelen Huza'a kabilesinin Kureyş'ten istifade ettiği gibi onlara da katkıda bulunması olağandır.

M.Ö.115 ve M.S. 525 arasında hüküm sürdükleri ifade edilen Himyerîler, M.Ö. 115'te Sebe yönetimi zayıflayınca orayı yağmalayarak Me'rib şehrini ele geçirmiş ve hükümdarlıklarını kurmuşlardır. Önceleri Yahudilerin elindeyken daha sonra Habeş valisi ve daha sonra kendi yönetimini kuracak olan Ebrehe el-Eşrem'in eline geçmiştir. Devamında Sâsânîler burayı kendi yönetimlerine almışlardır. Bu devlet, son olarak M.S. 525 yılından itibaren İranlı valiler tarafından yönetilmiştir.⁷⁸ Son dönemde, Bâzan adlı bir İranlı valinin de İslam'ı tercih etmesiyle İran'ın, son valisi Yemen'i yönetmiş ve daha sonra burası, Müslümanların eline geçmiştir.⁷⁹

Himyer dili, Hicaz bölgesinde bulunan kuzey Arapçasından çok farklıdır. Fakat ondan, bir parça sayılan dildir. Bazı bölgelerde konuşulan Himyer dilinin fasih Arapçaya oldukça benzediği görülmektedir.⁸⁰ Arapçaya hiç benzemeyen kısmının ise güneyde ücra köşelerde konuşulan yerel diller olduğu söylenmektedir. Hatta günümüzde bu yerel dili konuşan Yemen'in belli başlı yerlileri vardır. Dinlenildiğinde neredeyse fasih Arapçayla hiç ilgisinin olmadığı anlaşılır. Günümüz Araplarının kullandığı Ammice kadar da olsa, bir yakınlık söz konusu değildir.

Güney Arabistan'da bu devletlerin dışında, Katabân, Hadramevt, Cebeîler, Zû Merâsîd, Zû Gumdân ve Zû Yezen isimlerinde küçük devletçiklerin de varlığı ifade edilmektedir.⁸¹ Sonuç olarak, Güney Arabistan'da kurulan devletlerin dilleri birbirilerine çok yakındır. Hatta aynı dil olduğu söylenebilir. Yazı olarak, müsned şeklinde köşeli harf stili kullanıldığı belirtilir. Dil yapı olarak Akad, Asur ve Babil

⁷⁵ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 132.

⁷⁶ Hittî, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, 154.

⁷⁷ el-Kurtubi, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, I. 44.

⁷⁸ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s.141-150; Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi*, s. 40.

⁷⁹ Hittî, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s.106. Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Cahiliye Dönemi*, s. 40.

⁸⁰ Ali Cundî, *Fî Târîhi'l-Edebi'l-Câhili*, s. 206.

⁸¹ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 152-155.

dillerine çok yakındır. Ancak Kuzey Arapçası ile daha çok benzerlik gösterdiği belirtilmektedir.⁸² Zaten evvelce de belirtildiği üzere Babil Akad dillerinin, Arapçayla çok yakın bir benzerliği vardı. Aynı zamanda Habeş dilinin de bu dillere benzerliği⁸³ göz ardı edilmemelidir.

Güney Arapçasının, Arap dilinin bir parçası olarak görüldüğü rivayetlerden anlaşılmaktadır. Yanı sıra güney Arapçasının kuzey Arapçası ile uyuşmadığı noktaların çok olması onun fasih Arapça ile yakınlıktan öte aynı tür içinde olduğu⁸⁴ ve onun farklılığının çok da sorun teşkil etmediği anlamını yansıtmaktadır.

Kur'ân Arapçasının korunması süreci, güneyde Ma'în, Sebe' ve Himyer Araplarının kültürel ve dilsel anlamdaki yakınlığı ile önem kazanmaktadır. Birinci aşama olarak değerlendireceğimiz Aksum'daki Sami koruması sağlanmıştır. Zira bura da Sami kültüründen bir devletin varlığı Afrika Hami kültürünün Sami kültüre, menfi tesirini kırmıştır, denilebilir. Sami kültüre etkileri ise Samileştirerek zenginliğe dönüştürdüğü düşünülebilir. Böylece adeta kriz, fırsata çevrilmiş bulunuyordu. Dolayısıyla güney Arabistan bölgesine gelen faktörel bir şey, onların dünyaları ile barışık bir şekilde içeri girmiş oluyordu. Bu şekilde gelişen kültürel ve dilsel zenginlik ve etkisi onlardan menfi anlamda tesir almadan etki etmiştir. Zamanla buradan çeşitli sebeplerle kuzeye göç eden kabilelerin aktarımıyla bu kültür müspet anlamda Kur'ân Arapçasını konuşan kabilelere etkide bulunmuştur. Öyle ki, göçler sonrası kuzeyde kurulacak devletler tarihine bu göç eden kavimler adlarını yazdıracaklardı. Hatta kurulan bu devletlerin krallarının, Hicâz şairlerini, taltif ederek, şiir ve edebiyata katkıları olacaktır.

Şimdi ekseriyetle Yemenli olan bu kabileler tarafından kuzeyde kurulan ve Hicâz bölgesine daha yakın olan birtakım Arap devletlerine bakılabilir.

1.8.2. Kuzey Arabistan Devletleri

İskender'in M.Ö. IV. yüzyılların ortalarında Irak ve Suriye'yi, Perslerden alması sonrası, onun varisleri tarafından Arabistan da fethedilmek istenmiş fakat bunlar, coğrafi engeller, halkın bedevi yaşantısı, göçebe olması vb. nedenlerden dolayı bu emellerine ulaşamamış ancak, bunları dize getiremeyeceklerini anlamış ve terk etmişlerdir.⁸⁵

Bedevilerin sonraki zamanlarda Roma'ya ait şehirlere ve yollardan geçen kervanlara saldırmaları nedeniyle İskender'in halefleri ve daha sonra alana hâkim Roma yönetimleri bunlarla anlaşmaya mecbur oldular.⁸⁶ Devam eden zaman içinde

⁸² Dayf, *Târîhi 'l-Edeb(el- 'Asru 'l-Câhili)*, s. 33.

⁸³ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 89. Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s. 29.

⁸⁴ el-Cumahî Muhammed b. Sellâm b. Ubeydullâh, *Tabakâtu Fuhûli 'ş-Şu'arâ*, Dâru'l Medenî, Cidde, ts. I. 26.; Muhammed el-Beyyûmî Mehrân, *Dirasat fi Tarihi 'l-Arab el-Kadîm*, Dâru'l-Marife el-Camiiyye, ts. 123.

⁸⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, III. 6. vd.

⁸⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 125, 126.

cereyan eden durumlar bir nevi tampon devletler olarak nitelendirilebilecek yönetimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁷ Sonuçta bu kabilelerin içinde söz sahibi olarak gördükleri kimselerin yönetiminde kurulan tampon devletlere kral atanması kaçınılmaz olmuştur.⁸⁸

Güney Arapları anlaşıldığı kadarıyla gittikleri yerlerde hâkim olma pozisyonuna geçmişlerdir. Kuzey Arabistan'da kurulan bu devletler ekseriyetle birçok nedenden ötürü güneyden göç eden bu Araplar tarafından oluşmuştur. Bu devletlerden özellikle bazılarının kuzey Arapçasının özünü teşkil eden belâgate katkılarının gayet derecede çok olduğu; tarihî bazı verilerden anlaşılmaktadır.⁸⁹ Bu devletlerden başlıcaları Nabatîler, Tedmürlüler/Palmira, Gassânîler, Hîre/Menâzıra ve Kindelilerdir.

Yaşadıkları mıntıkadaki taş oyma yapıtları ile dikkatleri üzerlerine çeken Nabatîler;⁹⁰ Samilerden olan Mısır Amalikalılarından sayılmaktadırlar.⁹¹ Tam olarak tespit edilememekle beraber Nabatîler devletinin, Filistin'in güneyindeki eski Edom bölgesinde M.Ö. V. yüzyıldan sonra kurulduğu,⁹² Romalılar tarafından M. 106 yılında ortadan kaldırılmış olduğu belirtilir.⁹³

Hiz. İsmail'in (as.) Arapçanın temellerini belirleyen ilk kişi olduğu belirtilmektedir.⁹⁴ Ayrıca onun on iki oğlundan birisinin adının Tevrat'ta zikredildiği⁹⁵ üzere Nebajoth/Nabat olduğu ifade edilmektedir. Bundan yola çıkılarak Nabatlıların Hiz. İsmail'in soyundan bir Arap kavim oldukları öne sürülmektedir. Bu şekilde Nabatî yazısının da dilinin de kökeni Hiz. İsmail'in konuştuğu dile dayandırıldığını anlamaktayız.⁹⁶ Bütün bunlarla birlikte Nabatlıların Sami olmaktan başka nereden geldikleri ve kimlerle bağlarının olduğu netleştirilmemiş bir konudur.⁹⁷

Nabatlıların, Kahtânî yahut Adnâni Araplardan oldukları öne sürülmektedir. Böylece yazı açısından benzerlik de nazara alınınca Adnânîlerle bir bağlantının olduğu söz konusu olabilmektedir. Yanı sıra güney Araplarıyla da bir bağlantılarının olduğu düşünülmekteyse de Ârâmîlerden oldukları da öne sürülmektedir.⁹⁸ Dolayısıyla onların yüksek ihtimal Araplardan olduğu olarak düşünülmektedir. Nabatlıların

⁸⁷ Lutfî Abdulvehhâb, *el-Arab fi 'Usûri'l-Kadime*, Dâru'l-Marife, el-Camiyye, 2 bsk, byy, ts. 294.

⁸⁸ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 118-123.

⁸⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 279.

⁹⁰ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 112.

⁹¹ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 12.

⁹² er-Râfî'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I. 57.

⁹³ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 85.; bkz. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 62, 63.

⁹⁴ es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr, *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, el-He'y'etu'l-Mısiyye el-'Âmme li'l-Kitâb, Mısır, 1974., IV. 168.

⁹⁵ Tevrat, Tekvîn 25/12-18.

⁹⁶ M. M. el-A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi Eski ve Yeni Ahitle Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, trc. Ömer Türker-Fatih Serenli, 3. Bsk İstanbul, 2014, s. 165-166.

⁹⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 16.

⁹⁸ Corcî Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 74.

dilinin, her halükarda Sami dil grubu içinde dilin ve yazının gelişmesi ihtimali ile beraber Kuzey Arapçasına çok yakın özelliklere sahip olduğu düşünülebilir.

Başka bir görüşe göre, Nabatlıların, yazıyı ilk olarak Ârâmîlerden aldıkları⁹⁹ ve bitişirme suretiyle, hızlandırıp geliştirmişlerdir. Ârâmî dili onların eğitim dili idi. Onlara ait kitabelerdeki Ârâmî dilinde yapılan hatalar, ayrıca “gayr” gibi Arapçaya has kelimeleri aynen kullanmaları, konuşma dillerinin Arapça olduğunu göstermektedir.¹⁰⁰

Nabatî Arapçasının Kur’ân Arapçasına benzerliği söz konusu olabileceği söylenmektedir. Bunun göstergelerinden biri olarak Nabatîlerin Ârâmîlerden aldıkları yazı¹⁰¹ ile kuzeyde bulunan meşhur İmru’u’l-Kays kitabesindeki yazı arasındaki benzerlik zikredilmektedir. Bu yazının da Kur’ân yazısıyla neredeyse aynı olduğu ifade edilmektedir.¹⁰²

Lihyânî ve Dedânîlere ait Kuzey Hicaz’daki el-‘Ula bölgesinde M.Ö. VII. ve III. asırlardan kalma sanat değeri yüksek yapıtlar¹⁰³ ve kitabelere rastlanmaktadır.¹⁰⁴ Yine civar bölgede M.Ö. V. ile IV. asırlardan kalma Hicr (günümüzdeki “Medâin-u Salih”) bölgesi¹⁰⁵ ve Teymâ’daki Semûd kavmine ait¹⁰⁶ olduğu ifade edilen kitabeler Güney Arabistan’dakilerle benzerlik olduğu nakledilmektedir.¹⁰⁷ Bu kitabelerdeki yazılarda kullanılan dil kuzey Arapçası olup fasih Arapça denilen Arapça ile çok az farklılık arz ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁸ Nabatîlerin dillerinin, i’râb olgusunu barındırdığı da kaydedilmektedir.¹⁰⁹

Ma’în ve Nabatî medeniyetleri, daha sonraki Lihyânîleri de kültürel anlamda çok etkilemiştir.¹¹⁰ Semûd ve Safâ, güney Arapları, Ma’înliler ve Sebe’lilerdeki gibi müsned hattı kullanmışlardır.¹¹¹ Dil açısından da benzerliklerin olması güney Arapları ile bağlantılarının olduğunu göstermektedir. Bu da güneyin, kuzeyde ekonomik hâkimiyetiyle birlikte, kültürel hâkimiyetinin de olduğunu bize yansıtmaktadır.

Hicâz coğrafi konum olarak, Ma’în bölgesinin kuzeyinde Lihyân bölgesinin güneyinde konumlanmaktadır. Fakat jeolojik olarak engebeli muhit ve geniş çöl yüzeyi, oraya hâkimiyeti zorlaştırmaktadır. Yanı sıra ikliminin çoğunlukla kurak ve yaşam açısından dışa bağımlı bir vaziyet içinde olması ziraatın yapılamamasına

⁹⁹ er-Râfi’î, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, I, 57 Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 75.

¹⁰⁰ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 110.

¹⁰¹ Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 35.

¹⁰² Corcî Zeydân, *el Arab Kable’l-İslâm*, 38-39, Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 110.

¹⁰³ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 112.

¹⁰⁴ Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 30, 112.

¹⁰⁵ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, I, 326.

¹⁰⁶ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 111.

¹⁰⁷ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 233.

¹⁰⁸ Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 33; krş. Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 111.

¹⁰⁹ er-Râfi’î, *Târîhu Âdâbi’l-‘Arab*, I, 64.

¹¹⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 235.

¹¹¹ Dayf, *Târîhi’l-Edeb(el-‘Asru’l-Câhili)*, s. 31.

neden olmaktadır. Zira Tâif ve Medîne gibi yerlerde yetişen meyve ve sebzeler yemen gibi bir medeniyetler beşiğinin iştahını çekmeğe yeterli olamayacağı anlaşılmaktadır. Bu durumda çok da hâkimiyet sağlama arayışlarının olmaması normal karşılanır.

Kabartmalar ve süslü mezarları ile sanat değeri çok yüksek birçok eseri ihtiva eden el-'Ulâ harabeleri önemli bir merkez özelliğine sahiptir. Görünen o ki bu durum İslam öncesi birçok ilk Cahiliye toplumlarının son derece ileri bir medeniyet seviyesine ulaştığına işaret etmektedir.¹¹² Stratejik ticari ilişkiler ve Bedevi Arapların kervanlara saldırılarından dolayı kurulmasına ihtiyaç duyulan Arap devletçikleri gibi Nabatîlere de bu veçheden bakılabilir.¹¹³

Ticari anlamda da Nabatiler, Yemen'den gelen kervanların geçiş güzergâhında olmalarından dolayı Romalılar için İranlılara/Perslere karşı önemli bir tampon devlet konumunda idi.¹¹⁴ Dolayısıyla diyebiliriz ki orta Arabistan halkının, dil ekonomi sosyal hayatta hür olmalarıyla birlikte dillerine gelebilecek herhangi dış etkinin bu devletlerin etkisiyle ciddi bir tasfiye söz konusu olmaktadır.

Sanat değeri olarak çok yüksek olan yapıtları ile tanınan Tedmur/Palmira Devleti Roma egemenliği altında varlığını sürdürmüştür.¹¹⁵ Fırat nehrinin batısında Şam'ın kuzey doğu kısmında kurulduğu ifade edilir.¹¹⁶ Burası, Ön Asya/Anadolu ve Asya'dan gelen ticaretin kesiştiği önemli bir merkezdir.¹¹⁷ Ne zaman kurulduğu tam olarak bilinmeyen bu devletin milattan evvel yakın bir zaman diliminde kurulduğu anlaşılmaktadır. Tedmur Devleti M. 273 tarihinde Romalılar tarafından yıkılmıştır.¹¹⁸

Yazı dilinde Ârâmca'yı kullanan Nabat Devletinde yöneticilerin isimlerinin Arapça olması ve kullandıkları Ârâmcanın içinde Arapça kelimelerin çok bulunması¹¹⁹ ayrıca kültürlerinin Arap kültürlerinden olması gibi nedenlerden dolayı bunların Arap oldukları ve dillerinin Arapça olduğu ifade edilir. Yine onların Amâlika Araplarının kalıntıları oldukları nakledilen bilgiler arasındadır.¹²⁰ Onların da Nabatîler gibi 'Amâlika kavminin devamı olmaları hasebiyle İ'râb içeren bir dile sahip oldukları ifade edilmektedir.¹²¹

¹¹² Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 112.

¹¹³ Abdulaziz Salih, *Tarihu ŞibhiCezireti'l-'Arabiyye*, Mektebetu el-Encelû, el-Mısriyye, 103, Tefvik Pro, *Tarihu 'Arab, el-Kadim*, 111.

¹¹⁴ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 111.

¹¹⁵ Pro, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadim*, s. 121.

¹¹⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 76.

¹¹⁷ Mansel, *Ege Yunan Tarihi*, s. 500.

¹¹⁸ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 114, 117.

¹¹⁹ Abdulaziz Salih, *Tarihu ŞibhiCezireti'l-'Arabiyye*, s. 31.

¹²⁰ Corci Zeydân, *el Arab Kable'l-İslâm*, s. 12. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 77.

¹²¹ er-Râfi'i, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I. 64.

Gassânîler, Me'rib seddinin yıkılmasıyla göç eden Miladi II. yy. içinde Tihâme bölgesinde bulunan Yemenli Kahtânilerdendir.¹²² Yemen'den kendilerinden önce kuzeye göç etmiş¹²³ Kudâ'ah kabilesinin Dac'am kısmı¹²⁴ ile savaşmış onları yenmiş ve onların yerine Roma İmparatorluğu egemenliğinde bir devlet kurmuşlardır.¹²⁵ Kendi dillerini terk etmeden Suriye Ârâmîcesini (Süryanice) kabullendiler.¹²⁶ Monofizit, yani bir çeşit vahdaniyet anlayışı içinde Hristiyanlaştılar.¹²⁷ Yine de tam bir Hristiyan doktrinini benimseyememelerine tevhit hakikatinden kopmamaları neden olarak görülebilir.

Gassânîler, M. 613 senesinde Sâsânîler tarafından Bizanslılarla yapılan savaş sonucunda Sâsânîlerin Bizanslıları yenmeleri nedeniyle yıkıldı. Bu devlet Sâsânî valileri tarafından yönetilmiş ve onların yönetiminde kalmıştır. M. 636 yılında Hz. Ömer'in (ö. 23/644) son vermesiyle Gassânîlerin bu yurdu İslam topraklarına katıldı. Başkentleri Şam'dır.¹²⁸ Hîreliler ile uzun zaman savaş halinde kalmışlardır.¹²⁹

Gassânîlerde tiyatronun varlığı,¹³⁰ Nabatî ve Semûdluların medeniyet açısından ileri olmaları,¹³¹ halklarının son derece zamanlarının entelektüel ve ileri bir kültür zemininde olduklarını bizlere hatırlamaktadır. Böyle toplumların, her ne kadar bize ulaşmamışsa da şiir gibi edebi yönlerinin olması da kuvvetle muhtemeldir. Çünkü mühendislikteki zerâfet edebiyata da yansır. Yahut edebi zerâfet çevreye yansır denilirse daha isabetli olur.

Hîre (Lahmîler/Menâzıra) devleti, Me'rib seddinin yıkılmasından sonra kuzeye göç eden miladi III. Asrın yarısından sonra Kahtânîlerden olan Lahm kabilesi tarafından kurulmuştur. Gassânîler Bizans'a bağlı bir devlet oldukları gibi Hîreliler de Sâsânîlere bağlı bir devlet idi.¹³² Hîre Devleti, Kûfe'nin güneyine, takriben yürüme mesafesi sayılabilecek bir uzaklıkta bulunan bir mevkide bulunduğu ifade edilmektedir.¹³³

Hîreliler tarihinde en belirgin yönetici İmru'u'l-Kays'tır.¹³⁴ Miladi 328 tarihinde onun için yapılan bir mezar taşındaki kitabe günümüze kadar ulaşmış en eski Arapça yazı sayılmaktadır. Bu yazının özelliği bitişik bir şekilde yazılması ve Nabatî yazısına benzerlik arz etmesidir.¹³⁵

¹²² Şeyho, Rizkullah b. Yusuf b. Abdilmesih, *Mecaniyyu'l-Edeb*, III. 312.

¹²³ Lutfi Abdulvahhab, *el-Arab fi 'Usûri'l-Kadîme*, 349. Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI, 77, vd.

¹²⁴ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VIII. 15.

¹²⁵ Dayf, *Târîhi'l-Edeb(el-'Asru'l-Câhilî)*, s. 40.

¹²⁶ er-Râfi'i, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I. 57.

¹²⁷ Lutfi Abdulvahhab, *el-Arab fi 'Usûri'l-Kadîme*, s. 398.

¹²⁸ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, VI. 108.

¹²⁹ Ali Cundî, *Fî Târîhi'l-Edebi'l-Câhilî*, s. 405.

¹³⁰ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 185-187.

¹³¹ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 111-113.

¹³² Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, IV. 257-283, vd. Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 198.

¹³³ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s. 55, 56.

¹³⁴ Buradaki İmri-u'l-Kays Kinde devleti prensi meşhur muallakat sahibi olan kişi değildir.

¹³⁵ er-Râfi'i, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*, I. 58.

Her ne kadar Lahmîler Yemen'den gelmişlerse de kitabeldeki yazıya bakılırsa, yazının köşeli "müsned hat" olmaması dikkat çeker. Zira onlarda, Kûfi yazıya benzer bir bitişik stil hat kullanılması bu yazıyı müsneden ayırır. Müsned hattından farklı olarak ayrıca kuzey Arapçasının kullanılması önem arz etmektedir.¹³⁶ Güneyden gelen bir topluluğun böyle bir dil kullanması dikkat çekicidir. Belki de Lahmîler, direkt Yemen'den değil de bu Arapça ve yazıyı kullanan bir yere uğrayıp onu sahiplendikleri düşünülebilir.¹³⁷ Böylece yazıyı öğrendikleri bu yerde, bir zaman geçtikten sonra buraya gelip devlet kurdukları söylenebilir.

Kindelilerse, Yemen kralları Tubba' ile akrabalık bağı bulunan bu hanedan M. V. Asrın ilk yarısında kuruldu.¹³⁸ Bunlar, Kahtânîlerden olup Kehlân'a dayanmaktadır.¹³⁹ Gassânîlerin Bizans'la, Lahmîlerin de İran'la bağlarının¹⁴⁰ aksine Kindelilerin, Yemen yönetimiyle daha çok alakaları vardı. İmru'u'l-Kays olarak bilinen meşhur şairin bu ailedendir. Bazı kaynaklarda öldürülen babası ile birlikte dağılan hanedanını toparlamak için mücadele verdiği anlatılmaktadır.¹⁴¹ Buradan da anlaşılacağı üzere Kindeliler de şiirle ilgilenmişlerdir. Hatta onların Yemenlilerden olduğu göz önünde bulundurulursa kuzeydeki Araplarla güneydekilerin de ortak kullandıkları bir şiir dilinin var olduğu sonucuna varılabilir.

Arapların kültürlerinde şiirin etkisinin çok fazla olduğu, şöhret bulmuş bir bilgidir. Şairler, kabileler içerisinde nüfuz sahibi kimselerdi. Kabileler arası sorunlarda onların bir nevi sözcülüğünü üstlenirlerdi.¹⁴² Gassânî yöneticileri cömert olduklarından aralarında şairler de bulunmaktaydı. Dönemin şairleri arasında Lebîd göze çarpmaktadır.¹⁴³

el-Hâris b. Hillize (ö. 570 [?]) ve 'Amr b. Kulsûm (ö. 584 veya 600) ayrı öneme sahiptirler. Yine Hîre/Lahmî yönetimiyle arası bozulup Gassânîler arasında yer bulan en-Nâbîga ez-Zubyânî, (ö. 604 [?])¹⁴⁴ İslam şairi addedilen Hassan b. Sâbit de (ö. 60/680 [?]) bu saraylarda bulunmuştur. Hassan b. Sâbit, divanında oradan bahsederken Grek, Babilli ve Mekkeli şarkıcılardan ve saraydaki sefahatten bahsetmektedir.¹⁴⁵

Gassânîler kültürel anlamda Hîrelilerden çok ileri seviyedeydiler. Arap, Suriye ve Grek kültürünü birleştirmişlerdi. Gassânîlerde, Saraylar, halk hamamları,

¹³⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 201.

¹³⁷ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 123,127.

¹³⁸ Çağatay, *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, s. 65- 66.

¹³⁹ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s. 222.

¹⁴⁰ Lutfi Abdulvahhab, *el-Arab fi 'Usûri'l-Kadîme*, s. 391.

¹⁴¹ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 128

¹⁴² Lutfi Abdulvehhab, *el-Arab fi 'Usûr el-Kadîme*, s. 281.

¹⁴³ Pro, *Târîhu'l-'Arabi'l-Kadîm*, s.149.

¹⁴⁴ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *eş-Şi'r veş-Şu'arâ*, Dâru'l-Hadis, Kahire, h. 1423, I, 67.

¹⁴⁵ Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 123.

su kemerleri, tiyatrolar vs. birçok kültürel zenginliklerin varlığından bahsedilmektedir.¹⁴⁶

Hîrelilerde şiire ve efsanelerinin anlatımına büyük önem verilmekteydi. Bunlardan en meşhuru I. en-Nu'mân b. el-Munzîr el-A'ver'dir. Hîre hükümdarlarından 'Amr b. Hind de (m. 568 [?]) şairlere çok önem verilmekteydi. Onları çağırır, onlara lütuflarda bulunur ve hediyeler verir. ¹⁴⁷ Bunlardan bazıları muallaka sahiplerinden olan Gassânî saflarında savaşa katılan, ¹⁴⁸ Tarafe b. 'Abd'dir. (ö. 564 [?])¹⁴⁹ Biri de Hîre kralı Amr b. Hind'in kendisine birçok defa mükâfatlar verdiği¹⁵⁰ Hâris b. Hillîze'dir. ¹⁵¹ Ayrıca, Kral Amr b Hind'i, annesine hakaret ettiği için öldüren¹⁵² 'Amr b. Kulsûm'dur. (ö. 584 veya 600)¹⁵³ Bunlara verilen değer sadece şiir için değildir. Aksine bu şairler aracılığıyla bedeviler üzerinde bir etki bırakma ve kabul görme ümidi olduğu içindir.

Buraya kadar Sami ırkların göçler sonucunda kurdukları devletlerin, çok geniş sahada bir nevi filtre vazifesi üstlendiğinin anlaşılacağı kanaatindeyiz. İç kısımlara gelindiğinde bu devletlerden sonra teşekkül eden, güney ve kuzey Arap devletlerinin de ayrıca bir koruma gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Fârâbî "*Kitâbu'l-Hurûf*," adlı eserinde Arapçanın kendilerinden alındığı kabileleri belirtirken, Kays, Temîm, Esed, Tayy ve Huzeyl'i sayar. Bunların yapısından bahsederken, onları, vahşi, bedevi, kaba yapılı, teslim olmayı hiç kabul etmeyen ve dilin konuşulduğu bölgenin en ortasında yaşayan kimseler olarak niteler. Ayrıca onları dış kavimlerle, yani Arap olmayan milletlerle teşriki mesai etmedikleri ve onlardan uzak oldukları için onların kültürel zenginliklerinden uzak kendilerine özgü bir karakter oluşturmayı başarmış kimseler olarak tanıtır. Mısır, Şam, Irak ahâlisinin başka kavimlerle komşuluk etmelerinden dolayı dil hususunda özgünleşemediklerini onlara karışmakla saf olan dillerinin bozulduğunu belirtir.¹⁵⁴

Arap devletlerinin, Bizans ve Sâsânî hükümdarlıklarını bedevilerden zahiren koruma görevi üstlendiği söylenebilir. Ancak bu devletlerin Arap bedevi dilini, diğer Ârî ve Hâmî benzeri Sami olmayan ırklardan genel anlamda koruduğu gibi özel anlamda, Arap olmayan milletlerin de Sami ırkın içinde kültürel ve dil etkilerini filtreleyip, bir nevi Hicâz ve Necd dünyasına geçişinde, adeta gümrük vazifesi icra ettiğini söyleyebiliriz.

¹⁴⁶ Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, s.187.

¹⁴⁷ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 279.

¹⁴⁸ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, 33, Hitti, *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, s. 123.

¹⁴⁹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 243.

¹⁵⁰ el-Merzubani Ebu 'Ubeydillah b. Muhammed b. 'Imran b. Musa el-Merzubani, *el-Muvaşşah fi Meahizi'l-'Ulema ale's-Şuara*, yey, byy. ts. 95.

¹⁵¹ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 249.

¹⁵² el-E'lem, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Süleyman b. 'Îsâ eş-Şementerî el-Endelûsî, *Eş'aru's-Şu'arâ-i'l-Câhiliyyîn-i's-Sitte*, yey, byy, ts. 87.

¹⁵³ Cevâd Ali, *el-Mufasssal*, V. 255.

¹⁵⁴ el-Fârâbî Ebû Nasr, (1986) *Kitabu'l-Hurûf*, Dârû'l-Meşrîk, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut, s. 135.

SONUÇ

İnsanoğlu, var olduğundan beri, iletişimde dili birinci derece de kullanmaktadır. Her toplumun, kullandığı dili, diğerlerine göre farklılık arz edebilir. Milletlerin, kendi buldukları şartlara göre, kültürleri de oluşabilir. Kültürel anlamdaki bu oluşumun, dil sahasında da kendini göstermesi pek doğaldır. Zira her kültürün, toplumların hayat şartları ve başka toplumlarla komşulukları sonucunda, başkalaşım geçirmesi mümkündür. Bu değişim, dillerin gelişmesi yahut deforme olması ile de sonuçlanabilir. Arap dili ve toplumu da ifade ettiğimiz, dil ve kültür bütünü bir parçasıdır. Dolayısıyla Arap toplumu da kendi karakteristiğini kültürel ve onun yansıması olan dilinde yaşayacaktır. Arapları, Arap Yarımadasının en kadim sakinleri olarak ele alırsak onların dilleri de bölgenin en eski ve köklü dili olacaktır. Arapçanın safiyeti, diğer dillerle kıyaslandığında ne derece korunaklı olduğu görülmektedir. Hususen, orta Arabistan kısmına düşen Hicaz ve Necid bölgelerinin, Arapçasına bakıldığında, dildeki saflık, daha net hissedilmektedir. Bu ise çevresinden gelebilecek, kültürel etkilerden korunaklı olmasındadır. Kültürel etkileri, öncelikle yakın ve uzak olmak üzere, iki kısımdan ele alabiliriz. Uzak etkenlere bakıldığında, bunların, Sami kavimlerin göçleriyle Arabistan Yarımadası içlerinden, çevreye göç etmeleri sonucunda, meydana geldiğini söylemek mümkündür. Binlerce yıl öncesinde, Yarımada'nın çevresine dağılan bu kavimler, türlü devletler ve medeniyetler kurarak, Sami ırk dışından gelebilecek, yabancı kültürlerden, bölgeyi koruduklarını söyleyebiliriz. Böylece daha sonra oluşacak Arap dil melekesi, önceden kendi karakterinin dışındaki oluşumlardan, olumsuz yönden etkilenmesi engellenmiş oldu. Yakın kültürel korumalar ise, milattan yakın öncesi ve sonrasına, tekabül eden zaman dilimlerinde kurulan, Arap devletlerinin etkileridir. Bunlardan bazıları ile Arap Dili, şiirsel anlamda gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla yüzyıllar alan bir gelişimin neticesi olarak, Arap dil melekesi, hem korunma, hem de gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- A'zami, M. M., (2014) *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahitle Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, İz Yayıncılık, trc. Ömer Türker-Fatih Serenli, 3. Bsk İstanbul.
- Abdulvehhâb, Lutfî,(ts.) *el-Arab fi 'Usûri'l-Kadime*, Dâru'l-Marife, el-Camiyye, 2 bsk, byy.
- Akçakoca, Yusuf, (2019) *Arap Dili Sözdiziminin Anlambilim Boyutu –Cümle Ögeleri, Kurgusu ve Anlam-*, Kimlik Yay., Kayseri.
- Bergstrasser, Gotthelf, (2006) *Sami Diller Tarihi*, (haz. Hulusi Kılıç- Eyüp Tanrıverdi), Anka Yayınları, İstanbul.
- Cumahî, Muhammed b. Sellâm b. Ubeydullâh, (ts.) *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'arâ*, Dâru'l Medenî, Cidde.
- Çağatay, Neşet,(1957) *İslâmdan Önce Arap Tarihi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Mars T. Ve S. A. S. Matbaası, Ankara.

- Demirayak, Kenan, (2011) Bakırcı, Selami, *Arap Dili Grameri Tarihi*, yey, Erzurum.
- E'lem, Ebu'l-Haccâc Yusuf b. Süleyman b. 'Îsâ eş-Şementerî el-Endelûsî, *Eş'aru's-Şu'arâ-i'l-Câhiliyyîn-i's-Sitte*, yey, byy, ts.
- Ebû Mucâhid 'Abulazîz b. Abdulfettah b. Abdurrahim, (1974) *Dirasât-un Fî Usûli'l-Luğâti'l-'Arabiyye*, Nşr. El-Câmi-'at-u'l-İslamiyye bi'l-Medînet-i'l-Munevvera, yıl 6, Sayı 3.
- Erik Hornung, *Mısır Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, (1. Bsk.), İstanbul, 2014.
- Fârâbî, Ebû Nasr, (1986) *Kitabu'l-Hurûf*, Dâru'l-Meşrîk, thk. Muhsin Mehdi, Beyrut.
- Hitti, PH. K. (2011) *Siyasi Kültürel İslam Tarihi*, trc. Salih Tuğ, MÜİFY, İstanbul.
- İbn el-Kesîr Ebu'l-Fidâ İsmail b, Ömer el-Kuraşî el-Basrî, (1419) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemseddin, Dâru'l-Kutubi'-'İlmiyye, Beyrut.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullah b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, (1423) *eş-Şi'r ve's-Şu'arâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire.
- Köroğlu, Kemalettin (2013), *Eski Mezopotamya Tarihi Başlangıcından Perslere Kadar*, İletişim Yayıncılık, 8. Bsk. İstanbul.
- Mansel, Arif Müfit, (1999) *Ege Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Mehrân, Muhammed el-Beyyûmî, (ts.) *Dirasat fi Tarihi'l-Arab el-Kadîm*, Dâru'l-Marife el-Camiyye.
- Memiş, Ekrem, (2015) *Eski Çağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)*, Ekin Yayın Evi, 3. Bsk. Bursa.
- Merzubani, Ebu 'Ubeydillah b. Muhammed b. 'İmran b. Musa el-Merzubani, *el-Muvaşşah fi Meahizi'l-'Ulema ale's-Şuara*, yey, byy, ts.
- Öztürk, Levent, (1995) "Etiyopya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul.
- Salih, Abdulaziz, *Tarihu ŞibhiCezireti'l-'Arabiyye*, Mektebetu el-Encelû, el-Mısriyye,
- Suyûfî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebîbekr (1974), *el-İtkân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû Fadl İbrahim, el-He'y'etu'l-Mısriyye el-'Âmme li'l-Kitâb, Mısır.
- Zeydân, Corcî, *el Arab Kable'l-İslâm*, thk. Huseyn Mûnis, Dâru'l-Hilâl, Kahire, ts.
- <http://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/hititler-etiler.html> 29. 07. 2018, saat 15 00.

Çatışma beyanı

Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.